

**A Critique of the Book ‘*Al-Mujtama' wa al-Dawla fi al-Khaleej
wa al-Jazira al-Arabiya: Manzur Mukhtalif*
*A New Look at Society and Government in the Persian Gulf
and the Arabian Peninsula***

Yaser Ghazvini Haeri*

Abstract

This research aims to introduce and critically analyze Khaldoun Hassan Al-Naqeeb's book. Al-Naqeeb, a Kuwaiti political sociologist, draws inspiration from Fernand Braudel's historical approach to explore the historical structure of the relationship between society and the state in the Persian Gulf and Arabian Peninsula. The book begins by examining the geography of the region, introducing the concept of the "natural state of economic life," and discussing the "cycle of tribal elites," which, through the synergy of commercial and tribal approaches, reveals the historical structure of developments in the region. With the advent of colonialism, the natural state and the cycle of tribal elites were disrupted, and tribal elites allied with colonial powers shaped the final form of the countries on the southern shores of the Persian Gulf through successive treaties. After the discovery of oil, rentier states in these countries transitioned into Authoritarian states with distinctive characteristics. At the end of the book, criticisms are raised, including determinism, inadequacy of documents, and an ideological perspective.

Keywords: Dynamism, Elite Cycle, Tribe, Trade, Authoritarian State, Roads, Security.

* Assistant Professor of History, University of Tehran, Tehran, Iran, y.qazvini@ut.ac.ir

Date received: 16/10/2024, Date of acceptance: 21/01/2025

Extended Abstract

The book '*Al-Mujtama' wa al-Dawla fi al-Khaleej wa al-Jazira al-Arabiya: Manzur Mukhtalif*' by Khaldoun Hassan Al-Naqeeb, a Kuwaiti political sociologist, examines the historical structure of the relationship between society and the state in the Gulf and Arabian Peninsula. Inspired by Fernand Braudel's historical approach, Al-Naqeeb introduces concepts such as the 'natural state of economic life' and the 'tribal elite cycle'. His work critiques traditional historiography and argues that the region's history should be analyzed beyond simplistic narratives of tribes and oil. Al-Naqeeb asserts that the natural state of economic life was shaped by trade and tribal structures, with the 'tribal elite cycle' playing a key role in maintaining the historical structure of the region. Trade was the primary driver of economic and social organization, with merchant elites relying on tribal alliances for security. However, colonialism disrupted this system as tribal elites aligned with colonial powers to shape the modern Gulf states through treaties. The discovery of oil further transformed the region, leading to the emergence of rentier states that evolved into Authoritarian regimes characterized by centralized power and economic control. In the first chapter, Al-Naqeeb critiques traditional historiographical approaches and argues that the region's history should be examined through broader historical concepts rather than being reduced to tribal politics or oil wealth. He introduces the concept of the "natural state" as a framework for understanding the historical dynamics of the region, drawing parallels with Braudel's concept of the "world economy." While Braudel highlights independent commercial cities like Venice and Amsterdam, Al-Naqeeb argues that tribal aristocracies and peripheral empires controlled economic centers in the Persian Gulf and the Red Sea. Al-Naqeeb further analyzes trade in the region and employs the concept of *Mudarabah* trading, a system where a capital owner entrusts their wealth to a merchant who seeks profit through trade. This model, which existed before Islam, took on new dimensions after its advent and remained central to the region's economic system. He emphasizes that trade routes played a crucial role in sustaining the tribal elite cycle, as interior tribes provided security to merchants in exchange for payments. With the expansion of colonialism, the tribal elite cycle faced resistance, leading to nationalist movements in Yemen, Oman, and Najd, often influenced by religious ideologies. Al-Naqeeb interprets these movements as attempts to reclaim economic and political independence. However, British dominance ultimately led to the end of the natural economic state, replacing it with rentier economies. The discovery of oil reinforced this shift, allowing ruling elites to consolidate power and control national economies. He argues that the rentier states,

29 Abstract

through oil wealth, extended their influence over civil society and national identity, paving the way for modern Authoritarian regimes. In the final section, Al-Naqeeb introduces the concept of the "Authoritarian state," which he describes as a system where ruling elites infiltrate civil society and control economic resources, weakening national identity. While he offers recommendations to counteract this trend, he acknowledges that these solutions have not been realized in practice. Despite Al-Naqeeb's innovative analysis, his book has certain limitations. Firstly, his approach is somewhat deterministic, attributing historical transformations primarily to structural forces while downplaying the role of human agency. Secondly, his reliance on historical documents is sometimes insufficient, weakening the empirical foundation of some of his arguments. Thirdly, his ideological perspective influences his interpretations, particularly regarding sectarian issues such as Shi'ism in Iraq and Bahrain. These biases occasionally result in conclusions that do not fully align with historical realities.

Khaldoun Hassan Al-Naqeeb (1941–2011), a Kuwaiti political sociologist and descendant of Sayyid Talib Al-Naqeeb, was a leading intellectual in the Arab world, particularly in the Persian Gulf. He authored numerous books and articles addressing the sociopolitical structures of Arab societies. Beyond academia, he was an active public intellectual who sought to engage in social criticism and advocate for political reform. Al-Naqeeb's book, first published in 1987 by the Center for Arab Unity Studies, offers a novel approach to understanding nation-state formation in the southern Persian Gulf and Arabian Peninsula. He contends that the emergence of modern states in the region is not merely a consequence of oil wealth but a natural outcome of their historical and civilizational environment. His analysis is influenced by Braudel's structuralist and critical theories, which he employs to examine how modern Arab states have exercised economic and political domination over their societies. Al-Naqeeb structures his analysis around the "natural state of economic life," which he argues shaped the region's historical trajectory. He introduces the "tribal elite cycle," a framework that explains how trade and tribal structures interact to form a dynamic economic and political system. This cycle persisted for centuries but was ultimately disrupted by colonialism. As tribal elites formed alliances with colonial powers, the traditional economic order was replaced by a new political structure dictated by European interests.

The discovery of oil further transformed these states, leading to the rise of rentier economies. These states later transitioned into Authoritarian regimes, where ruling elites used oil revenues to maintain centralized power and suppress political opposition. Al-

Naqeeb argues that oil wealth allowed these states to dominate civil society, weakening independent political institutions and fostering state control over national identity. Al-Naqeeb's work provides a critical and innovative perspective on the history and politics of the Persian Gulf and Arabian Peninsula. However, the book is not without its flaws. His deterministic approach, limited use of historical documents, and ideological biases present notable weaknesses. Nevertheless, his analysis offers a valuable framework for understanding the historical and political evolution of the region.

Bibliography

- Al-Naqeeb, Khaldoun Hassan (1987). *Society and State in the Gulf and Arab Peninsula: A Different Perspective*. Center for Arab Unity Studies. [In Arabic]
- Al-Safir* (2011-06-20), *Commemorative Seminar for the Late Thinker Khaldoun Al-Naqeeb: Why Justify the Police State and Reactionary Fundamentalisms?!*, No. 11916. [In Arabic]
- Aqil, Mostafa (2012), *International Rivalry in the Persian Gulf (1622-1762)*, translated by Yaser Qazvini Haeri, Tehran, Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Arab Center for Research and Policy Studies* (2025), *Khaldoun Al-Naqeeb: Critical Social Sciences in Their Arab and Gulf Context*, Doha, Qatar. [In Arabic]
- Braudel, Fernand (1993), *Al-Mutawassit wa al-'Alam al-Mutawassiti*, translated by Marwan Abi Samra, Beirut, Dar al-Muntakhab al-Arabi. [In Arabic]
- BRAUDEL, FERNAND (1966) *The Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol.I, vol.II, Translated from the French by Sian Reynolds, HARPER & ROW, PUBLISHERS, NEW YORK, EVANSTON, SAN FRANCISCO, LONDON [In English]
- Clark, Stuart (1999). *The Annales School: Critical Assessments*. Routledge. [In English]
- Crone, Patricia (2015). *Meccan Trade and the Rise of Islam*. Gorgias Press. [In English]
- Ebrahimizadeh Esfahani, Mansoureh (2021), *The Function of Sufi Tariqas' Sofras in the Ports and Islands of the Persian Gulf (7th to 10th Century Hijri)*, Master's Thesis, Tehran, Department of History, University of Tehran. [In Persian]
- Ghazvini Haeri, Yaser (2013), *A Look at Saudi Historiography Patterns, Scientific Quarterly of Historical Sciences Research*, Vol. 5, No. 1. [In Persian]
- Heck, Gene W. (2006). *Charlemagne, Muhammad, and the Arab Roots of Capitalism*. Walter de Gruyter. [In English]
- Köhler, Benedikt (2023), *Early Islam and the Birth of Capitalism*, translated by Jafar Kheirkahan and Mohammad Mashinchi, Tehran, Nashr-e Ney. [In Persian]
- Koselleck, Reinhart (2022), *Conceptual History: The Foundations of Modern Historical Theory*, translated by Isa Abdi, Tehran, Farhameh Publications. [In Persian]
- Naqash, Ishaq (1996), *Shia of Iraq*, translated by Abdul Ilah Al-Nuaimi, Dar Al-Mada for Culture and Publishing, Syria, Damascus. [In Arabic]

31 Abstract

Pepe, Jacopo Maria (2018). *Beyond Energy: Trade and Transport in a Reconnecting Eurasia*. Springer.
[In English]

Pargari, Saleh, Parvin, Nard, Soleimani, Moslem, Amini, Zoleikha (2012), "The Annales School: The Historian's Intellectual Universality or Environmental Determinism?", Scientific-Research Biannual Journal of Historiography, Al-Zahra University, Vol. 22, No. 10. [In Persian]

Vusoqi, Mohammad Baqer, and Ghazvini Haeri, Yaser (2012). "Intertextuality in Contemporary Writing on the History of Shiites in Saudi Arabia." Journal of Ahl al-Bayt University, Year 1, Issue 13. [In Arabic]

بررسی و نقد کتاب *المجتمع و الدولة في الخليج و الجزيرة العربية* من منظور مختلف

(نگاهی نو به جامعه و دولت در خلیج فارس و شبه جزیره عربستان)

یاسر قزوینی حائری*

چکیده

شناسائی جوامع و ریشه تاریخی رفتارهای قدرت مسئله مهمی است که از سوی دانشمندان علوم انسانی مورد توجه قرار دارد. خلدون حسن النقیب جامعه شناس سیاسی کویتی تلاش می‌کند با الهام گرفتن از رویکرد فرنان برودل به تاریخ، ساختار تاریخی نسبت جامعه و دولت را در کشورهای خلیج فارس و شبه جزیره عربستان دریابد. این پژوهش قصد دارد تا کتاب النقیب تحت عنوان جامعه و دولت در خلیج فارس و شبه جزیره عربستان را معرفی و نقد کند. النقیب در ابتدا با پرداختن به جغرافیای منطقه مفهوم «وضعیت طبیعی حیات اقتصادی» را پیش کشیده و بر مبنای آن از «چرخه نخبگان قبیله‌ای» سخن می‌گوید که در هم‌افزایی رویکردهای بازرگانی و قبیله‌ای ساختار تاریخی تحولات را در منطقه به ما می‌شناساند. با ظهور استعمار، وضعیت طبیعی و چرخه نخبگان قبیله‌ای متوقف شده و نخبگان قبیله‌ای هم‌پیمان با مستعمران شکل نهایی کشورهای حاشیه جنوب خلیج فارس را از رهگذر معاهدات پیاپی رقم می‌زنند. پس از پیدایش نفت، دولت رانتیر در این کشورها به دولت تسلطی گذر می‌کند که ویژگی‌های متمایزی دارد. در پایان معرفی این اثر، انتقاداتی شامل جبرگرایی، نابسندگی اسناد و برخورداری از نگاه ایدئولوژیک نیز بر این اثر وارد دانسته شده‌است.

کلیدواژه‌ها: دینامیزم، چرخه نخبگان، قبیله، تجارت، دولت تسلطی، راه، امنیت.

* استادیار تاریخ، دانشگاه تهران، ایران، y.qazvini@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۰۲

۱. مقدمه

خلدون حسن النقیب (۱۹۴۱-۲۰۱۱) جامعه‌شناس سیاسی کویتی از نوادگان سید طالب النقیب، نخبه فرهنگی و سیاسی عراقی در بصره ابتدای قرن بیستم، کتاب‌ها و مقالات متعددی را با دغدغه شناخت و آسیب‌شناسی مسائل جهان عرب به صورت عام و کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس به صورت خاص به نگارش درآورد.

خلدون النقیب یکی از برجسته‌ترین اندیشمندان علوم اجتماعی در جهان عرب و به‌ویژه منطقه خلیج فارس بود که جایگاهی ویژه در نقد اجتماعی و تحلیل ساختارهای سیاسی و اجتماعی داشت. او نه تنها یک جامعه‌شناس محصور در دیوارهای دانشگاه، بلکه یک روشنفکر متعلق به فضای عمومی جامعه بود که تلاش کرد مسائل کلان جامعه را از منظر نقد اجتماعی و اصلاحات سیاسی بررسی کند (المركز العربی للابحاث ودراسة السياسات ۲۰۲۵: ۷).

نقیب با تأسیس مفاهیمی مانند «دولت تسلطی» و تمرکز بر مفاهیمی مانند «قبله‌گرایی سیاسی»، توانست چارچوب‌های جدیدی را برای درک ساختارهای قدرت در کشورهای عربی به ویژه کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس ارائه دهد (همان: ۱۳). آثار او مانند «الدولة السلطیة فی المشرق العربی المعاصر» و «المجتمع والدولة فی الخلیج والجزیره العربیة» در ایجاد نگاهی جدید و متفاوت در مطالعات دولت و استبداد در جهان عرب نقش بسزایی ایفا کردند (همان: ۱۳). او به ویژه در کتاب «المجتمع والدولة فی الخلیج والجزیره العربیة» (جامعه و دولت در خلیج فارس و شبه جزیره عربستان) از نظریات ساختارگرایانه و انتقادی بهره گرفت تا تأثیر دولت‌های مدرن بر جوامع عربی و سازوکارهای تسلط را تحلیل کند (همان: ۱۳).

نقیب همچنین از اولین پژوهشگرانی بود که مطالعات اجتماعی در خلیج فارس را در این کتاب از قالب تاریخ‌نگاری سنتی خارج کرد و آن را در چارچوب علوم اجتماعی جدید قرار داد (همان: ۱۴). او در این کتاب با الهام از مکتب‌های جامعه‌شناسی انتقادی و تاریخ‌نگاری نوین، به نقد روایت‌های رسمی درباره تاریخ و ساختارهای اجتماعی خلیج فارس پرداخت (همان: ۱۴). این نگرش باعث شد که نقش او در مطالعات خلیج فارس تأسیسی تلقی شود (همان: ۷). نگاه ویژه خلدون النقیب به پهنه بزرگتر حوزه اقیانوس هند و کریدورها و زنجیره‌های ارزش در این پهنه گسترده برای فهم تحولات حوزه خلیج فارس و شبه جزیره عربستان در کتاب مورد بحث رویه‌های ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک خلدون حسن النقیب را بیش از پیش نشان می‌دهد.

بررسی و نقد کتاب *المجتمع و الدولة فى الخليج و ...* (یاسر قزوینی حائری) ۳۵

اولین کتاب خلدون حسن النقیب که چاپ اول آن در اکتبر ۱۹۸۷ از سوی مرکز دراسات الوحدة العربیة منتشر شد المجتمع و الدولة فى الخليج و الجزيرة العربیة من منظور مختلف، نام داشت. یک نسخه انگلیسی نیز از این کتاب تحت عنوان Society and State in the Gulf and the Arab Peninsula: A Different Perspective در سال ۱۹۹۰ توسط انتشارات راتلج در لندن منتشر شد.

خلدون حسن النقیب در این کتاب که از سوی مرکز دراسات الوحدة العربیة منتشر شد و متعلق به مجموعه‌ای آینده پژوهانه مبتنی بر اقلیم‌های مختلف جهان عرب می‌باشد (مرکز دراسات الوحدة العربیة، ۱۹۸۷: ۹) تلاش می‌کند روشی جدید و بدیع را برای شناخت فرایند تاریخی شکل‌گیری دولت - ملت‌ها در حاشیه جنوبی خلیج فارس و شبه جزیره عربستان ارائه کند (النقیب، ۱۹۸۷: ۱۳) او تلاش می‌کند نشان دهد که شکل امروزی کشورهای حاشیه خلیج فارس و شبه جزیره عربستان زائیده طبیعی وضعیت محیط تمدنی آن می‌باشد، نه صرفاً برآمده از وضعیت نفتی منطقه (همان)

خلدون حسن النقیب در فصل اول کتاب خود، مطالعه و تحلیل نسبتاً کاملی را تا دوره خود پیرامون آثاری که درباره خلیج فارس و شبه جزیره عربستان نگاشته شده ارائه می‌کند (النقیب، ۱۹۸۷: ۱۷). در این جا قصد نداریم درباره این فصل از کتاب خلدون حسن النقیب به تفصیل سخن بگوییم. تنها به همین بسنده می‌کنیم که خلدون حسن النقیب در این فصل به عنوان یک جامعه‌شناس سیاسی آشنایی خود با آثار تاریخی مرتبط با خلیج فارس و شبه جزیره عربستان را به رخ می‌کشد. فصلی که به صورت یک مقاله مجزا می‌تواند به عنوان نقد کتابشناسی خلیج فارس و شبه جزیره عربستان ترجمه و منتشر شود.

النقیب در ابتدای این بخش به کتاب‌های تاریخی مرتبط با این حوزه مانند کتاب ابن بشر، ابراهیم فصیح البغدادی و امین ریحانی و شکری الالوسی اشاره می‌کند. شاید او فرصت و نیاز زیادی برای پرداختن به تفاوت این کتاب‌ها با یکدیگر نداشت، در حالی که بی‌گمان رویکرد این کتاب‌ها تفاوت‌های عمده‌ای با هم دارند که نگاه آن‌ها به تاریخ منطقه را متفاوت می‌کند (قزوینی حائری، ۱۳۹۲: ۱۳۸-۱۴۲).

یکی از نکات جالب این بخش انتقاد گذرای النقیب به پژوهش‌های کلاسیک حوزه خلیج فارس است، آثاری که عمدتاً با رویکردی سندگرا به تاریخ این منطقه می‌پردازند. خلدون حسن النقیب در نقد رویکرد سندگرا و باور به فقر نظری پژوهش‌های سند محور (النقیب، ۱۹۸۷: ۲۰) وامدار رویکرد آنالی خود است که در بخش‌های بعدی آشکارا از این رویکرد پرده بر می‌دارد.

۲. «وضعیت طبیعی» النقیب و «جهان - اقتصاد» برودل

یکی دیگر از نکات مهم و اساسی این بخش نقد برخی آثار و پژوهش‌هایی است که در سخن از نقش قبیله در تاریخ تحولات منطقه بزرگنمایی می‌کنند و همچنین آثار و پژوهش‌هایی که از نظر النقیب در سخن از نقش نفت در تحولات منطقه بزرگنمایی می‌کنند. (همان: ۲۳) او معتقد است که تاریخ منطقه صرفاً تاریخ قبیله و یا تاریخ نفت نیست، او همچنین معتقد است که تاریخ نباید زیر سایه اسناد قرار بگیرد، بلکه اسناد باید به خدمت مفاهیم و نظریه تاریخی درآیند. النقیب در همین بخش، از مهمترین مفهوم مورد استفاده‌اش در این پژوهش یعنی «الحالة الطبيعية فی الخلیج والجزیره العربیة» (وضعیت طبیعی خلیج فارس و شبه جزیره عربستان) پرده برداری می‌کند (همان: ۲۳). النقیب در این پژوهش حوادث ریز و درشت تاریخی را در قالب این مفهوم نظم می‌دهد (همان: ۲۳). النقیب می‌گوید که مرادش از وضعیت طبیعی نه افتادن در ورطه جبر جغرافیایی است و نه یک ایده ایدئولوژیک، بلکه تلاش برای بیان دینامیزم پیوند جامعه و حاکمیت در تاریخ منطقه شبه جزیره عربستان و خلیج فارس است (همان: ۲۷).

النقیب در ادامه، منبع الهام خود را آشکارا یاد می‌کند و می‌گوید که مفهوم وضعیت طبیعی را همچون مفهوم جهان - اقتصاد (World - economy) فرنان برودل (Fernand Braudel) برای جهان مدیترانه‌ای، او برای خلیج فارس و شبه جزیره عربستان استفاده می‌کند (همان: ۲۸)

فرنان برودل و به تبع او خلدون حسن النقیب شکل‌گیری ساختار تاریخی خود را که در سطور بعد بیشتر از آن سخن خواهیم گفت بر اساس یک هسته اصلی بنا می‌نهد. برودل منظومه خود را بر اساس دو گانه دریا / خشکی (برودیل، ۱۹۹۳: ۲۳) و یا بهتر بگوییم سه گانه کوه / جلگه / فلات (همان: ۲۵) سامان می‌دهد. دوراقت از نظر برودل تفاوت اقلیمی بین این واحدهای جغرافیایی و نیاز ساکنان این اقلیم‌ها به تولیدات اقلیم دیگر باعث حرکت انسان‌ها بین این واحدهای زمین‌شناختی می‌شود. این حرکت، سنگ بنای ساختار تاریخی‌ایست که برودل به آن می‌پردازد. خلدون حسن النقیب که ایده‌های خود را از برودل الهام گرفته نیز سنگ بنای ساختار تاریخی خود را در وهله نخست حرکت انسان بین کرانه و پس کرانه و بین مراکز کمتر برخوردار و مراکز برخوردار یا مراکز و حواشی در شبه جزیره عربستان و حرکت انسان بین دو جهان خلیج فارس و دریای سرخ تلقی می‌کند (النقیب، ۱۹۸۷: ۲۸) از نظر خلدون حسن النقیب جهان - اقتصادی که او در شبه جزیره عربستان در نظر می‌گیرد با جهان - اقتصادی که برودل در مدیترانه مد نظر دارد، متفاوت است. تفاوت این دو جهان - اقتصاد در این است که مراکز جهان - اقتصاد برودل شهرهایی مستقل و مبتنی بر سرمایه‌داری هستند که

بازرگانان بر آن‌ها فرمان می‌راندند، مانند ونیز و آمستردام و لندن، اما مرکز جهان - اقتصادهای النقیب در خلیج فارس و دریای سرخ زیر سایه سنگین آریستوکراسی قبیله‌ای از یک سو و شیخ سلطه پدرسالارانه امپراتوری‌های محیط بر آن دو جهان - اقتصاد قرار داشتند. این قدرت‌ها که النقیب از آن‌ها تحت عنوان امپراتوری یاد می‌کند دولت ممالیک و پس از آن دولت عثمانی در نسبت دریای سرخ و دولت ایران و دولت عثمانی در نسبت خلیج فارس بودند. این روند تا آغاز تحول مرزهای این جهان - اقتصاد و انتقال مرکز ثقل اقتصادی در آن از اواسط قرن نوزدهم به سمت مناطق داخلی و قبیله‌ای زیر فشار استعمارگران غربی ادامه داشت (همان: ۲۸ و ۲۹) از نظر النقیب دینامیزی که به زایش وضعیت طبیعی این جهان - اقتصاد منجر می‌شود بر خلاف تمام تحلیل‌های قبلی نشان می‌دهد که تجارت مهمترین روش تولید ارزش افزوده اجتماعی در این منطقه می‌باشد. تجارت در این منطقه شبکه ریشه‌داری از روابط و فعالیت‌ها را در دو جهت سامان می‌بخشد: به سمت بیرون که به رشد شهرهای تجاری ساحلی انجامید و به سمت درون که موجب شکل‌گیری پیمان‌هایی قبیله‌ای در اطراف شهرها و روستاهای استراتژیک مناطق داخلی شد (همان: ۲۹)

خلدون حسن النقیب بیان می‌دارد که برای فهم مناسبات درون دو جهان - اقتصاد خلیج فارس و دریای سرخ باید مناسبات پهنه وسیع‌تری از جغرافیا را مورد توجه قرار داد، پهنه‌ای از سواحل غرب هند تا سواحل ایران و سواحل شرق آفریقا یعنی بخش غربی اقیانوس هند که به سه منطقه تجاری بزرگ حوضه آبریز فرات، شهرهای ساحل سوریه (لوانت) و حوضه آبریز نیل علیا منتهی شده و تا آخرین حلقه این زنجیره در شرق دریای مدیترانه و شهرهای تجاری ایتالیا به ویژه ونیز و جنوا امتداد می‌یابد (همان: ۳۰)

۳. نگاه لایه‌ای به تاریخ

النقیب با ارجاع به رویکردهای برودل درباره تاریخ لایه‌ای و جهان مدیترانه‌ای، دینامیزی همانند را برای تحولات دو جهان خلیج فارس و دریای عمان سامان می‌دهد. برداشت لایه‌ای از تاریخ با وجود انتقاداتی که نسبت به آن وجود دارد تلاش می‌کند برداشتی کاربردی و همه‌جانبه از حوزه تحلیلی خود ارائه کند. راینهارت کوزلک یکی از باورمندان به برداشت لایه‌ای از تاریخ با ارائه دوگانه تکنیکی/تکرار اینگونه نگاه خود را توضیح می‌دهد:

تکینگی فقط نیمی از حقیقت است، زیرا تاریخ به صورت یک کل بر ساختارهای تکرار و عام استوار است که برآمدن رویدادهای تکینه در آن پایان نمی‌پذیرند. یک مصداق معمولی از زندگی عادی را مثال بزنم: یک پستی را در نظر بگیرید که صبح بیاید و خبر درگذشت یکی از خویشاوندان را بدهد. شاید شما با شنیدن آن شوکه و یا تا حدی متقاعد شوید. در هر حال، این یک وقوع منحصر و یگانه است که با میانجی مأمور پست برایتان روی داده است، اما این واقعیت که مأمور نامبرده هر صبح در زمان خاصی به کار می‌پردازد خود یک فرایند تکرار است که به نوبه خود تابع اداره منظم پست و بودجه تجدیدپذیر و سالیانه آن است (کوزلک، ۱۴۰۱: ۱۵ و ۱۶).

اما یکی از مهم‌ترین نظریه‌پردازان تاریخ لایه‌ای، فرنان برودل، از مهم‌ترین اعضای مکتب آنال می‌باشد، کسی که تلاش می‌کند تا نگاه لایه‌ای به تاریخ را در جهان مدیترانه‌ای جست‌وجو کند.

فرنان برودل بین سه لایه تاریخی که با زمان‌ها و یا رشته‌هایی به هم متصل می‌شوند تمایز قائل می‌شود:

لایه حوادث، یا آنچه در سطح، اتفاق می‌افتد، یک زمان یا دوره قائم به اشخاص و نه ساختار است که ریتمی تند دارد، سطح و یا لایه‌ای که معمولاً دانش کلاسیک تاریخ به آن می‌پردازد و مورخ در این لایه همچون یک روزنامه‌نگار از حادثه‌ای به حادثه‌ای دیگر منتقل می‌شود، همان لایه تاریخ کلاسیک که مورد انتقاد خلدون حسن النقیب نیز هست. از همین رو، این لایه از تاریخ که سطحی‌ترین لایه آن می‌باشد لبریز از تحولات و رنگ‌های گوناگون است. حوادث در این لایه از منطق خاصی پیروی نمی‌کنند. معنا و منطق این حوادث در لایه‌های ژرف‌تر دیگری قابل فهم می‌شوند که در چارچوب آن‌ها رخ می‌دهند (ابی سمرا، ۱۹۹۳: ۱۳).

اما لایه دوم از تاریخ به شرایط و تحولاتی برمی‌گردد که زندگی جوامع را رقم می‌زنند، البته بدون اینکه به ساختاری دائمی و ژرف در نسبت با این جوامع تبدیل شوند. واحدهای اندازه‌گیری در این سطح از تاریخ چنددهه‌ساله در نظر گرفته می‌شود تا تاریخ‌پژوه از رهگذر این بررسی بتواند مراحل و یا دوره‌های خرد تاریخی را فراچنگ آورد. این لایه از تاریخ مبتنی بر مطالعه شرایط و زمینه‌ها وابسته است به چیزی که برودل آن را «اقتصاد-جهان» می‌نامد. اما زمان طولانی‌تر را برودل رویکرد قرن می‌نامد که یک تا دو قرن طول می‌کشد. بررسی این رویکرد قرن مقدمه‌ای است برای فهم ژرف‌ترین لایه تاریخ از نظر برودل؛ یعنی تاریخ بلندمدت (همان: ۱۴).

لایه سوم تاریخ برودلی، یا تاریخ بلندمدت، لایه زیرین تاریخ را تشکیل می‌دهد. در این لایه از تاریخ زمینه‌ها فراخ‌ترین گستره ممکن را دارند و تحرکات و انباشته‌ها قرن‌ها استمرار می‌یابند و از وجود بنیادهایی سخت خبر می‌دهند که تاریخ روی آن‌ها بنا می‌شود. در اینجا برودل از مفهوم ساختار استفاده می‌کند، اما ساختاری که او از آن سخن می‌گوید با ساختاری که ساختارگرایان مدعی آن‌اند متفاوت است. این ساختار از نظر برودل وضعیتی است که مشمول گذشت زمان نمی‌شود و در طول زمان فرسایش نمی‌یابد (همان: ۱۵). این لایه از تاریخ ارتباط وثیق و مداوم و تکرار شونده انسان با محیطش را در بازه‌ای بلند مدت مورد توجه قرار می‌دهد. برودل این سه لایه از زمان را زمان فردی، زمان اجتماعی و زمان جغرافیایی می‌نامد (برودیل، ۱۹۹۳: ۲۲). خلدون حسن النقیب تلاش کرد تا نگاه لایه‌ای فرنان برودل در نسبت مدیترانه را بر شبه‌جزیره عربستان منطبق سازد.

۴. تجارت مضاربه‌ای

در نگاه النقیب همانند برودل، تفاوت اقلیمی و مزیت نسبی یک اقلیم نسبت به اقلیم دیگر، انگیزه‌ای است برای حرکت انسان از نقطه‌ای به نقطه‌ای دیگر برای رفع نیازهای اولیه‌اش. این حرکت که سنگ بنای ساختار برودلی و النقیب تلقی می‌شود، با توجه به انگیزه ایجاد شده از رهگذر هزینه / فایده انسان و حرکت او در زنجیره و پهنه جغرافیایی بزرگتری که از آن بحث شد، یک سامانه تجاری شکل می‌دهد که النقیب از آن تحت عنوان تجارت مضاربه‌ای یاد می‌کند (همان: ۳۰). این شیوه بازرگانی قبل از اسلام در شبه جزیره عربستان جریان داشته و بعد از ظهور اسلام ابعاد جدیدتری پیدا می‌کند. در این شیوه صاحب سرمایه، مال و یا کالای خود را در اختیار بازرگان قرار می‌دهد تا او با حرکت و سفر به نقاط دیگر به سود برسد. بر این مبنا یک سوم سود برای بازرگان و دوسوم سود برای صاحب مال‌التجاره می‌باشد (همان: ۳۲). در اینجا لازم است اشاره شود، بحث تجارت در شبه جزیره عربستان به ویژه مکه پیش از اسلام و پس از اسلام، به دلایل مختلف یکی از مباحث چالشی و مورد توجه شرق‌شناسان مختلف بوده و هست. ماکسیم رودنسون، ه. لامنز، مونتگمری وات، م. کیستر، م. شعبان، دانر، پاتریشیا کرون (Crone, 2015: 3-11) در قرن بیستم میلادی و جین. دبلیو هک (Heck, 2006) و بندیکت کهلر (کهلر، ۱۴۰۲) در قرن بیست و یک از جمله کسانی هستند که از زاویه تاریخ اسلام به تجارت و بازرگانی در شبه جزیره عربستان پرداخته‌اند، اما کمتر کسی مانند خلدون حسن النقیب نگاهی جغرافیایی و از زاویه خلیج فارس و شبه جزیره عربستان به این موضوع

داشته‌است. از همین روست که خلدون حسن النقیب در مقایسه با شرق‌شناسانی که یاد شد و پژوهش‌گران دیگری که در تاریخ اسلام مطالعه می‌کنند، عوامل دینی را کمتر در این فرایند مورد توجه قرار می‌دهد. درواقع این یکی از نقدهای عمده‌ایست که می‌توان به این اثر وارد دانست. درواقع اشاره به اولین قراض و یا قرض و وام در قالب تجارت مضاربه‌ای که توسط ابوموسی اشعری در اختیار فرزندان خلیفه دوم عمر قرار گرفت، و اشاره انگشت شمار به احادیث و ادبیات دینی‌ای که سفرهای تجاری را ستایش می‌کند، تنها بحث‌های النقیب در این زمینه می‌باشد (النقیب، ۱۹۸۷: ۳۲ و ۳۳).

۵. تأمین راه‌های مواصلاتی

همانطور که پیش از این نیز اشاره شد، راه و مسیر یکی از مهمترین عناصر سامانه تحلیلی النقیب است، اما پرسش اینجاست که بازرگان و صاحب مال‌التجاره کدام یک باید راه را تأمین کنند؟ برای پاسخ به این پرسش باید گفت که اینجا خلدون حسن النقیب عنصر سومی را وارد منظومه خود می‌کند و اینگونه گام به گام دینامیزم تاریخی خود را تکمیل می‌کند. این عنصر سوم قبیله است؛ قبایل ساکن در مناطق داخلی شبه جزیره عربستان با گرفتن مبالغی از تجار مسیر ایشان را تا مقصد تأمین می‌کنند. شکل تأمین مسیرها و چگونگی خرید و جزئیات خدمات مختلف امنیتی و حفاظتی بحث مهمی است که با استفاده از اسناد، توسط خلدون حسن النقیب ارائه شده‌است (همان: ۳۷). در این اسناد که به مسیر حرکت یک کاروان انگلیسی از بصره تا حلب برمی‌گردند، به خوبی می‌بینیم که چگونه یک کاروان تجاری در مسیر خود با پرداخت هزینه‌های امنیتی بادیه نشینان را وارد چرخه اقتصادی جهان - اقتصاد منطقه می‌کند. دراین بین قبایل مانند شرکت‌های امنیتی از خشونت سازمان‌یافته برای تولید و فروش گونه‌ای معین از خدمات یعنی خدمات امنیتی استفاده می‌کنند (همان: ۳۶). در این گرماگرم قبایل گاهی دست به غارت می‌زنند و با نا امن کردن راه‌ها باعث می‌شوند تا کاروان‌ها از مسیرهای دیگر تردد کنند و اینگونه باب درآمدهای خود را بر خود می‌بندند، گاهی نیز به جای غارت از رهگذر توافق با کاروان‌ها بخشی از درآمد تجاری آن‌ها را گرفته و امنیت آن‌ها را تأمین می‌کنند، شاید میزان این درآمد به اندازه غارت نباشد، اما بادوام‌تر است، به ویژه اینکه رونق گرفتن مسیر تجاری می‌تواند بر عایدات قبیله بیفزاید، اینگونه می‌توان گفت دریافت مالیات و حمایت از کاروان‌ها روی دیگر سکه غارت کاروان و گرفتن غنیمت است، که در تاریخ طولانی مدت منطقه از سوی قبایل و کنش‌گران مختلف به گونه‌های مختلفی اعمال شده‌است.

۶. چرخه نخبگان قبیله‌ای

خلدون حسن النقیب که گام به گام سامانه تحلیلی - تاریخی خود را بنا می‌کند، در نهایت، پازل تاریخ طولانی مدت خود را با مفهومی که از آن تحت عنوان «دورة النخبات القبلية» (چرخه نخبگان قبیله‌ای) نام می‌برد، کامل می‌کند. وی می‌نویسد:

اگر با دقت به نقش اقتصادی سازمان‌های قبیله‌ای - سیاسی بنگریم، می‌توانیم به سوی پدیده‌ای که شاید بتوان از آن تحت عنوان چرخه نخبگان قبیله‌ای یاد کرد رهنمون شویم. با اینکه ما نشانه‌هایی قطعی در حال حاضر در این باره در دست نداریم، اما ایده‌ای ما را به این باور نزدیک می‌کند که ظهور و افول مشیخه‌های قبیله‌ای و سلطنت‌ها در منطقه ارتباط مستقیمی با مالیات (یا به‌طور کلی درآمدهای عمومی) پیدا می‌کند. درآمدهایی که در وهله نخست از تجارت و در وهله دوم از طریق ارائه خدمات امنیتی و در وهله سوم از طریق شکوفایی جنگ و تحمیل مالیات به دست می‌آمدند (همان: ۳۸).

در اینجا می‌توان گفت چرخه نخبگان قبیله‌ای به مثابه منطق حرکتی تاریخ خلیج فارس و شبه جزیره عربستان خود از یک سو نتیجه هم‌افزایی مناسبات صاحبان مال‌التجاره و بازرگانان یعنی تجارت مضاربه‌ای زمینی و دریایی و از سوی دیگر مناسبات قبایل و بازرگانان که بین دو طیف گرفتن مالیات و غارت در نوسان است، می‌باشد.

خلدون حسن النقیب بعید نمی‌داند که بتوان تاریخ سیاسی منطقه به مثابه روبنا و سطحی ترین لایه تاریخ خلیج فارس و شبه جزیره عربستان را برآمده از همین منطق چرخه نخبگان قبیله‌ای تلقی کرد. او می‌نویسد:

برآمدن بوسعیدی‌ها و چیره شدنشان بر یعاربیه در عمان، برآمدن قواسم و عتوبی‌ها در صحنه حوادث خلیج فارس، ظهور آل سعود و کنار گذاشتن خوالد در احساء و آل رشید در شمال نجد توسط ایشان، برآمدن سلاطین لحج در عدن و یا فراز و فرود تناوبی گروه‌های قبیله‌ای شمر و عنزه (متفق، ضفیر، روله) در بادیه الشام و عراق، بعید نیست که همه برآمده از پدیده واحدی باشند: چرخه نخبگان قبیله‌ای (همان: ۳۸).

خاندان‌های حکومتگر از دل همین چرخه نخبگان قبیله‌ای زاییده می‌شوند، خاندان‌هایی که چه در سواحل و چه در شهرها به مدد پیکارجویان قبیله‌ای و بستگی قبیله‌ای خود تلاش می‌کنند تا در برابر سازمان بازرگانان و پیشه‌وران و فروشندگان و غواصان و دریانوردان باستند و از این رهگذر از یک سو قدرت خود برای حمایت از تجارت را بالا ببرند و از سوی دیگر ساکنان مناطق حضری را متقاعد خود کنند (همان: ۳۹).

۷. محدودیت‌های وضعیت طبیعی حیات اقتصادی

خلدون حسن النقیب در ادامه ویژگی‌های وضعیت طبیعی را یکی پس از دیگری بر می‌شمرد و به مناسباتی که بر اساس این ویژگی‌ها شکل می‌گیرند اشاره می‌کند.

یکی از ویژگی‌های وضعیت طبیعی محدودیت‌های فراوان و غیر قابل پیش‌بینی بودن بازار و قیمت‌ها و مناسبات تجاری است که خلدون حسن النقیب تا حدودی از آن پرده بر می‌دارد. در این بین برای رفع این مشکل، شبکه‌هایی از روابط در سرتاسر بنادر اقیانوس هند شکل گرفت، شبکه‌هایی مبتنی بر اعتماد فیما بین که تجارت را برای بازرگانان تسهیل می‌کرد. اعتماد موجود و یا شکل گرفته در این شبکه می‌تواند مبانی مختلفی داشته باشد که النقیب تنها به رابطه همشهری بودن اشاره می‌کند، مسئله‌ای که باعث شد اقلیت‌هایی از شهرهای ساحلی مانند شحری‌ها، عمانی‌ها، هرامزه، حضارمه و بحارنه و... در اقاص نقاط سواحل اقیانوس هند ساکن شوند و همشهریان خود را که برای تجارت به آن مناطق می‌رفتند را حمایت کنند. این اقلیت‌ها مراکزی را در غربت درست کردند که این مراکز علاوه بر اینکه محلی برای استراحت بازرگانان همشهری بود، محلی بود برای انبار کالای همشهریان و همچنین محلی برای تبادل اطلاعات پیرامون کالاها و قیمت‌ها و... که در نهایت به سود بازرگانان همشهری تمام می‌شد (همان: ۴۲).

النقیب به درستی این مراکز را یاد می‌کند، اما می‌توانست درباره مناسبات اعتمادساز در این مراکز بیشتر سخن بگوید. هرچند در جای دیگری اظهار می‌دارد که مسائلی از این دست را به زمانی دیگر وانهاده است (همان: ۱۶۶). مذهب مشترک، دین مشترک، شیخ و مراد مشترک در میان صوفیان می‌توانستند محمل خوبی برای شکل‌گیری یک شبکه تجاری باشد. در این بین حتی می‌توان به مفهوم تصوف دریایی اشاره کرد. بر مبنای این مفهوم، تصوف به مثابه یک نخ تسبیح افراد زیادی را در اقصی نقاط سواحل اقیانوس هند به هم مرتبط می‌ساخت، ارتباطی که به یک شبکه اقتصادی تبدیل می‌شد و حتی کارکردی شبیه بیمه ارائه می‌کرد (ابراهیم زاده، ۱۴۰۰: ۱۰۵ و ۱۰۶)

۱.۷ تجارت فصلی

یکی دیگر از محدودیت‌های تجارت وضعیت طبیعی، موسمی بودن آن می‌باشد. مراد از موسمی بودن تجارت یا به طور کلی زندگی اقتصادی، ضرورت تناسب فعالیت‌های اقتصادی با مواسم و فصول طبیعی، و ضرورت سامان دادن این اقتصاد در زمان‌هایی مشخص می‌باشد. اینگونه و به ویژه به خاطر محدود بودن کشاورزی در شبه جزیره عربستان که محصور در

واحدهای نجد و دشت‌های عمان و یمن بود، با یک چرخه اقتصادی فصلی و یا موسمی مواجه هستیم؛ در یک فصل به چرا و تربیت چهارپایان می‌پرداختند و در فصلی دیگر جنگ و غزو در فصلی مسابله^۱ می‌کردند، این زندگی اقتصادی فصلی در شبه جزیره عربستان با تجارت جهانی در اقیانوس هند که آن نیز در دوره پیشا مدرن خصلتی فصلی و موسمی داشت چفت می‌شد. چه، تجارت در اقیانوس هند نیز به بادهای موسمی بستگی داشت. در خلیج فارس نیز فصل تجارت را «سفر» یا سفار می‌گفتند. این فصل که از پاییز آغاز می‌شد با فصل «ثمره» یا بار دادن محصول که در اینجا عمدتاً خرما بود، در جنوب عراق همزمان می‌شد. قیمت خرما به عنوان یک کالای خوراکی اصلی در منطقه که نقش مهمی در تجارت ایفا می‌کرد در فرایندی مانند «بوس خرما» که در ابتدای فصل در بصره و ابوالخصیب برگزار می‌شد، تعیین می‌گشت، در این بین سفر نیز با باد شمال شرقی در پاییز و زمستان آغاز می‌شد. از این رهگذر تاجران مضارب‌ای کالاهای خود را سوار بر کشتی‌ها به سوی هند و یا سواحل شبه جزیره عربستان و با مرکزیت عدن از آن‌جا به شرق آفریقا منتقل می‌کردند و با باد جنوب غربی در اواخر بهار و یا تابستان باز می‌گشتند و تابستان را به غوص و استحصال مروارید و یا تجارت داخلی و مسابله با بدویان می‌گذراندند (النقیب، ۱۹۸۷: ۴۴ و ۴۵). النقیب تجارت فصلی در دریای سرخ را نیز با جزئیات بیان می‌کند که از آن می‌گذریم.

درواقع اینگونه می‌توان گفت که در دوره پیشا مدرن که تکنولوژی هنوز نتوانسته بود طبیعت را همچون عصر حاضر راهوار خود سازد، اقتصاد و تجارت با توجه به نبود کشتی‌های بخار، نبود حمل و نقل ریلی و هوایی و موتوری، نبود کانترهای دارای سردخانه و یخچال، عدم توانایی انبارداری طولانی مدت، نبود امکانات بسته بندی و صنایع تبدیلی برای کالاهای حساس مانند مواد غذایی و... باعث می‌شد تا اقتصاد و تجارت به یک چرخه و یا زنجیره و یا یک دینامیزم حاوی چرخ‌دنده‌های زیاد تبدیل شود که محکوم به محدودیت‌های طبیعی است و گزینه‌های زیادی پیش رو ندارد. در این بین مثلاً ادویه‌ای که در هند به عمل می‌آید در یک زنجیره زمانی محدود باید به سواحل مدیترانه می‌رسید، جایی که یک چرخه تجاری دیگر منتظر رسیدن کالا بود تا این‌بار در جهان مدیترانه‌ای و یا اروپا به حرکت درآید (همان: ۴۶).

این محدودیت‌ها کار تجارت را به یک شغل بسیار حرفه‌ای و دقیق تبدیل می‌کرد که نه تنها هر یک از عناصر شاغل می‌بایست زمانبندی‌ها و شیوه انتقال کالاها را به خوبی می‌دانستند، بلکه باید به دیگر عناصر زنجیره اطمینان کافی می‌داشتند. شاید همین عامل بود که باعث می‌شد خاندان‌های خاصی بخشی از یک کار اقتصادی و یا تجاری را سال‌ها و یا دهه‌ها و یا سده‌ها

پی‌می‌گرفتند و در این فرایند روابط عمیقی نیز با دیگر خاندان‌های زنجیره پیدا می‌کردند. پس می‌توان گفت این محدودیت‌ها به طور طبیعی موجب ایجاد انحصار می‌شد. خلدون حسن النقیب تنها در یک پانوشت و به صورت گذرا و به نقل از چند پژوهش دیگر، این محدودیت‌ها را بهانه شکل‌گیری انحصار تلقی می‌کند. در این بین برخی قدرت‌های بومی مانند سلاطین محلی (به عنوان نمونه انحصار تجارت فلفل توسط ممالیک) در جایی که امکان شکستن انحصار هم موجود بود، اجازه این کار را به بهانه همین محدودیت‌ها نمی‌دادند (همان: ۴۵). به نظر می‌رسد جا داشت که النقیب بیشتر به این موضوع می‌پرداخت و در این مسئله به دو پانوشت اکتفا نمی‌کرد.

النقیب به موسم حج نیز هرچند یک موسم قمری است و با فصول سال که بر اساس سال شمسی محاسبه می‌شوند متفاوت است به عنوان یک فصل تجاری موازی دیگر فصول تجاری اشاره می‌کند.

النقیب در پایان فصل دوم کتاب خود به یکی از اهداف مهم خود در این پژوهش اشاره می‌کند و با توجه به برخی اسناد و مندرج کردن این اسناد در یک جدول، تأکید می‌کند که این جدول نشان از رونق تجارت در حوزه عربی - اسلامی دارد، به خلاف نظر برخی پژوهشگران از جمله چارلز عیسوی که معتقد است بازرگانی در شرق به ویژه جهان اسلام و جهان عرب بین قرون ۱۲ و ۱۴ میلادی کم‌رونق شده‌بود (همان: ۵۰).

۸. گذار از تاریخ خرد (میکرو) به تاریخ کلان (ماکرو)

النقیب در فصل سوم کتاب به فرایند تحول جهان و تأثیر آن بر وضعیت طبیعی زندگی اقتصادی در حوزه اقیانوس هند می‌پردازد. النقیب در ابتدای این فصل از تاریخ خرد (میکرو) ای که تلاش می‌کرد در فصول قبل به آن نزدیک شود به گونه‌ای تاریخ کلان (ماکرو) گذار می‌کند، تا بتواند مطالعه خود را از دوره سنت به سوی دوره مدرن منتقل کند. او تاریخ کلان خود را خیلی مستند نمی‌کند، و در اینجا خود را نه یک مورخ بلکه یک جامعه‌شناس می‌خواند (همان: ۵۵ و ۵۶) تا ضعف ارجاع و استناد خود را موجه سازد. در این فصل النقیب به سرعت دوره‌های تاریخی کلان را مرور می‌کند، مروری که البته می‌تواند بحث برانگیز باشد. وی در ابتدا از شکست انقلاب بازرگانی اول در عراق و شرق جهان اسلام بین قرن هشتم تا یازدهم یاد می‌کند، فرایندی که بر انقلاب کشاورزی آن دوره تکیه داشت. انقلاب کشاورزی بر میزان خراج افزود و از طرفی تجارت زمینی بین چین و شمال آفریقا نیز به اوج خود رسید و ورود

حجم بالایی از طلای سودان سرمایه آن را فراهم کرد. مرحله بعد، آغاز انقلاب بازرگانی دوم از قرن سیزدهم تا هفدهم بود که بر افزایش تقاضا برای کالاهای شرقی و تعامل تجاری بین شرق و غرب تکیه داشت و در نهایت به انحصار راه‌های دریایی اقیانوس هند و سیطره مسلمانان بر بازارهای ساحلی سوریه و مصر انجامید (همان: ۵۶). النقیب در ادامه از آغاز مرکانتیلیسم - عربی اسلامی سخن می‌گوید هرچند تعریفی از این مرکانتیلیسم - اسلامی به دست نمی‌دهد. النقیب علت شکل‌گیری این مرکانتیلیسم عربی - اسلامی را در قرن سیزدهم انحصار تجارت شرق و غرب در دست مسلمانان و تبدیل اقیانوس هند به یک دریاچه عربی - اسلامی می‌داند. النقیب احتمال می‌دهد که نبود یک حکومت مرکزی قدرتمند در سواحل جنوب شبه جزیره عربستان و شرق هند و غرب آفریقا باعث شکوفایی بازرگانی در این دوره شده‌است. در این بین ظهور جنگ‌های صلیبی به مثابه واکنشی به انحصار در نظر گرفته می‌شود. از نظر او در اواخر قرن شانزدهم روح صلیبی اهداف امپریالیستی واضحی از خود به نمایش گذاشت (همان: ۵۷). سیطره پرتغالی‌ها به ویژه بعد از جنگ دیو در سال ۱۵۰۹ نتوانست وضعیت طبیعی را به یکباره و به صورت مستقیم از میان ببرد. درواقع از قرن شانزدهم تا اواسط قرن نوزدهم وضعیت طبیعی کج‌دار و مریز به حرکت خود ادامه می‌داد تا اینکه در نیمه دوم قرن نوزدهم به پایان خود نزدیک شد. النقیب در این سطور به تفاوت استعمار پرتغالی‌ها و هلندی‌ها و انگلیسی‌ها اشاره می‌کند، امری که می‌توان آن را با تفصیل بیشتری در کتاب «رقابت بین‌المللی در خلیج فارس» نوشته مصطفی عقیل دید (عقیل، ۱۳۹۱). در این بین پرتغالی‌ها بیشتر تلاش کردند بر مناسبات مستحکم اقتصادی منطقه سوار شوند تا اینکه بخواهند آن را تغییر دهند. با شکل‌گیری شرکت‌های هند شرقی، انحصار تجارت در اقیانوس هند همزمان با از دست رفتن سیطره مسلمانان بر شرق مدیترانه به این شرکت‌ها تعلق گرفت، اما نزاع بین استعمارگران انگلیسی و هلندی و فرانسوی به اقتصاد وضعیت طبیعی اجازه داد تا کج‌دار و مریز تداوم یابد و حتی فعالانه تا نیمه قرن نوزدهم که انگلیسی‌ها کار وضعیت طبیعی زندگی اقتصادی در منطقه را یکسره کردند در برابر استعمارگران مقاومت کنند. با بسط هیمنه بریتانیا فرایند افول وضعیت طبیعی آغاز شد. سیطره بریتانیا بر مناطق بازرگانی سستی و همچنین تنگه‌ها، تجارت مضاربه‌ای را تحت لوای خود درآورد و خاندان‌های حکومتگر را از رهگذر معاهده‌های حمایتی به زیر چتر خود برده و فصلی بودن تجارت وضعیت طبیعی را به یمن تکنولوژی برهم زده و در نهایت کار ناوگان‌های محلی‌ای که به سفرهای دور و دراز تجاری می‌رفتند را یکسره کرد (النقیب، ۱۹۸۷: ۵۸). النقیب تاریخ این دوره را به چهار دوره کوچکتر تقسیم می‌کند: دوره

سیطره پرتغالی‌ها از ۱۵۰۹ تا ۱۶۲۲، دوره نزاع استعمارگران در منطقه و مقاومت ملی - محلی از ۱۶۳۰ تا ۱۸۳۹، دوره تسلط انگلیسی‌ها از ۱۸۳۹ تا ۱۹۲۰ و در نهایت نیز گذار از دولت رانتیر به آنچه خلدون حسن النقیب تحت عنوان دولت تسلطی از آن یاد می‌کند از ۱۹۲۰ تا ۱۹۸۵ (همان: ۵۸ و ۵۹)

۹. سرنوشت چرخه نخبگان قبیله‌ای

با بسط سیطره استعمارگران چرخه نخبگان قبیله‌ای شروع به مقاومت کرد و در سه جنبش زیدی یمن که از مناطق کوهستانی به سمت سواحل شافعی مذهب حرکت کردند و جنبش اباضی که از مناطق قبیله‌ای به سمت مسقط حرکت کردند و جنبش وهابی - سعودی که از قلب شبه جزیره عربستان نشأت گرفت، نمود یافت. النقیب این جنبش‌ها را جنبش مقاومت محلی - ملی البته با رنگ و بوی مذهبی تلقی می‌کند (همان: ۷۵). در این بین البته ملی دانستن این جنبش‌ها جای شک و تردید دارد و به نظر می‌رسد این نگاه دچار گونه‌ای زمان پریشی و آناکرونیسم باشد. با شکل‌گیری این جنبش‌های سیاسی - مذهبی چرخه نخبگان قبیله‌ای گونه‌ای پویایی تجاری نیز از خود به نمایش گذاشت (همان: ۷۶). النقیب فصل چهارم خود را به چگونگی پایان وضعیت طبیعی از سوی انگلیسی‌ها اختصاص می‌دهد، مسئله‌ای که پیش از این نیز به اختصار از آن سخن رفته بود. انگلیسی‌ها برای سیطره بر منطقه به جز قدرت سخت خود، به مفهوم سازی و گفتمان سازی و قدرت نرم نیز روی آورده و تلاش کردند علاوه بر اعمال قدرت سخت، حاکمان محلی به مثابه میراث‌بران چرخه نخبگان قبیله‌ای همراه با خود را از طریق معاهدات پی‌درپی به رسمیت شناخته و حضور و وجود خود در منطقه را مشروعیت بخشند. در این مرحله بازرگانان محلی از چرخه اقتصادی پیشاسرمایه‌داری در منطقه دور شده و به چرخه تجارت جهانی پیوسته و به وکلا و یا پخش‌کنندگان کالاهای اروپایی تبدیل شدند (همان: ۸۸). انگلیسی‌ها از رهگذر معاهدات حمایت هم‌خاندان‌های همراه با خود را به رسمیت شناخته و هم‌نگاه سرزمینی و تعلق به سرزمین را در میان خاندان‌های همراه با خود نهادینه ساختند، امری که خلدون حسن النقیب آن را فرایندی ویرانگر در جهت تقسیم جامعه‌ای یکدست به گروه‌هایی جدا از هم که بر سر مسئله وطن و مرزها با هم به نزاع پرداختند تلقی می‌کند. اینگونه بود که جغرافیای سیاسی منطقه کم‌کم به شکل امروزی خود در می‌آمد (همان: ۹۹ و ۱۰۰).

۱۰. دولت تسلطی

النقیب در فصل پنجم به دوره معاصر و حوادث پس از جنگ جهانی اول و اکتشاف نفت در منطقه و تأثیر آن بر سرنوشت خلیج فارس و شبه جزیره عربستان می‌پردازد، دوره‌ای که معاهدات انگلیسی در آن ادامه یافت و پس از اینکه در دوره قبلی هر یک از خاندان‌های حکومتگر را اسیر سرزمینی خاص کرده بود، حال به طور جزئی‌تر تمایز این سرزمین‌ها از یکدیگر و تعیین مرزها را هدف قرار داده بود (همان: ۱۱۱). از نظر النقیب این فرایند همه به سود بریتانیا بود تا اینکه واقعا به سود مردم منطقه بوده باشد.

النقیب در ادامه به تاریخ معاصر کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس می‌پردازد، و به تلاش برای اکتشاف نفت از سوی شرکت‌های انگلیسی و آمریکایی اشاره می‌کند، مسئله‌ای که اعتراضاتی را در این مناطق به همراه داشت. پس از اکتشاف نفت و به ویژه پس از جنگ جهانی دوم شیخ نشین‌های حاشیه جنوبی خلیج فارس تبدیل به حاکمیت‌هایی رانتیر شدند، در این بین این شیخ نشین‌ها قبل از اینکه در جامعه جهانی به عنوان کشور به رسمیت شناخته شوند، از رانت نفتی بهره بردند (همان: ۱۱۹). شیوخ منطقه توانستند اعتراضات را از طریق رانت نفتی فروبخوابانند و با خرید رضایت مردم آن‌ها را به خانه‌هایشان باز گردانند، اما در هر صورت اعتراضات دهه‌های میانی قرن بیستم تأثیرات عمیق خود را در شکل‌گیری حکومت‌هایی که در سال‌های نه چندان دور بعد به استقلال رسیدند گذاشت. شیوخ با استفاده از رانت نفتی توانستند حاکمیت‌هایی مرکز محور ایجاد کنند، شیوخی برآمده از خاندان‌های حکومتگر سستی یا همان چرخه نخبگان قبیله‌ای که از رهگذر معاهدات حمایت بر سر جایشان فریز شده و از این پس دیگر این چرخه نتوانست به حرکت خود ادامه دهد (همان: ۱۲۵). اینگونه بود که آنچه خلدون حسن النقیب از آن تحت عنوان حاکمیت تسلطی یاد می‌کند شکل گرفت. تجربه حاکمیت رانتیر، افزایش اعتراضات و جنبش‌های اعتراضی و طرح استعمار برای از هم گسستن جامعه خلیج فارس و شبه جزیره عربستان باعث شکل‌گیری حاکمیت تسلطی شد (همان: ۱۴۳). حاکمیت تسلطی، یک الگوی مدرن استبدادی است که از طریق نفوذ در سازمان‌های مردم‌نهاد، این سازمان‌ها را از طریق رانت به امتدادی از دستگاه حکومتی تبدیل کرده و با نفوذ به اقتصاد و یا از طریق شبه ملی‌سازی صنایع و یا توسعه بخش عمومی بر اقتصاد استیلا یافته و به گونه‌ای سرمایه‌داری دولتی دامن زده و موجب شد تا این شیخ‌نشین‌ها بدون گذار از حاکمیتی ملی به حاکمیتی تسلطی تبدیل شوند (همان: ۱۴۴). اینگونه، شیوخ از طریق همین نهادهای مردمی که خلدون حسن النقیب از آن‌ها تحت عنوان «تضامنیات»

(Corporation) (بنگاه‌ها) یاد می‌کند، حکمرانی می‌کنند. نهاد قبیله، بازرگانان، نهاد مذاهب و فرق، نهاد دین، و طبقه متوسط، نهادهایی هستند که به زعم النقیب به بنگاه‌هایی برای حاکمیت شیوخ تبدیل می‌شوند (همان: ۱۴۹). از نظر النقیب کارکرد این بنگاه‌ها تنها استفاده حاکمیت نیست، بلکه حاکمیت با اعتباربخشی به این بنگاه‌ها و به رسمیت شناختن آن‌ها باعث کم رنگ شدن هویت ملی می‌شود (همان: ۱۷۳). خلدون حسن النقیب در پایان کتاب نیز توصیه‌هایی برای برون رفت از دولت تسلطی ارائه می‌دهد که البته پس از گذشت سه دهه هنوز به واقعیت نپیوسته است.

۱.۱ نگاه انتقادی به کتاب خلدون حسن النقیب

کتاب خلدون حسن النقیب کتابی جدی است، از همین رو در این سطور بیشتر به معرفی آن پرداختیم تا نقد آن. این کتاب به واقع نگاهی نو به تاریخ و سیاست در منطقه خلیج فارس انداخته و می‌تواند برای پژوهشگران این حوزه الهام بخش باشد. در این بین خلدون حسن النقیب ادعایی نسبت به بی نقص بودن کارش نکرده است، بسیاری از موارد و ابهامات و کاستی‌ها را نیز به پژوهش‌های آینده موکول کرده بود. در بخش توضیح نگاه خلدون حسن النقیب به برخی از انتقادات نسبت به کتاب اشاره شد. در این بخش بیشتر در این باره سخن خواهد رفت.

کم توجهی خلدون حسن النقیب به سازوکارهای فرهنگی دینامیزم طراحی شده توسط وی یکی از مواردی است که می‌توان به عنوان انتقاد نسبت به کتاب النقیب مطرح شود. مسئله‌ای که همانطور که قبلاً نیز بیان شد از سوی النقیب به پژوهش‌های بعدی‌اش موکول شده بود. در این باره پیش از این سخن رفت.

۱.۱۱ جبرگرایی

پیش از آن‌که به طور مستقیم به نقد پژوهش خلدون حسن النقیب بپردازیم بهتر است در ابتدا نگاهی کوتاه به نقدهای وارده بر نگاه فرنان برودل به عنوان الهام‌بخش خلدون حسن النقیب بیندازیم. در سطح نظری برخی از تاریخ‌پژوهان نسبت به جغرافیاگرایی برودل به عنوان الهام‌بخش النقیب نقد می‌کنند و گاهی نگاه او بلکه نگاه تمام اصحاب مکتب آنال را گونه‌ای جبرمحیطی تلقی می‌کنند. برخی از تاریخ‌پژوهان انتقاداتی نه چندان قوی (پرگاری، ۱۳۹۱: ۲۹) و برخی دیگر جدی تر به جبرگرایی نگاه برودل و مکتب آنال می‌پردازند (Clark, 1999: 20). در

این بین مورخان کلاسیک رویکرد برودل را جبرگرایانه تلقی می‌کنند (Ibid:121) اما اصحاب مکتب آنال از جمله لوسین فور استاد برودل در قالب یک کتاب جبر جغرافیایی را رد کرده هرچند بر تأثیرگذاری فاکتورهای جغرافیایی بر تاریخ صحنه گذاشتند (Ibid:116) برودل نیز با آگاهی نسبت به این امر تلاش کرد تا دامن پژوهش‌های خود را از جبرگرایی و جبر جغرافیایی برهاند. برودل برای رهاشدن از اتهام جبر جغرافیایی در فصلی که در ویرایش اول کتاب مدیترانه و جهان مدیترانه‌ای خود تحت عنوان «ژئو - تاریخ و جبرگرایی» می‌نویسد، به جای استفاده از مفهوم ژئوپلیتیک از مفهوم ژئو - تاریخ Geo-history استفاده می‌کند. برودل معتقد است که مفهوم ژئوپلیتیک، جغرافیا را به صورت پیشینی به عنوان چارچوب ظهور اکنون مفروض می‌گیرد، اما مفهوم ژئو - تاریخ یک جغرافیای انسانی هوشمند بدست می‌دهد که باید از زمان‌پریشی و آفت حال‌گرایی دور نگه‌داشته شود. از نظر او باید روش‌های خود را هم‌خوان با واقعیت‌های گذشته به‌کار برد (Pepe, 2018:30). لازم به ذکر است که این فصل در ویرایش معروف سال ۱۹۶۶ نیامده است. برخی از منتقدان برودل بحث درباره این فصل از کتاب او را پیچیده‌تر می‌دانند و معتقدند که برودل در این بخش ماهرانه جبرگرایی را تأیید و همزمان انکار کرده‌است (Clark, 1999:129). درواقع می‌توان گفت برودل در رویکرد خود اختیار انسان را نفی نمی‌کند، بلکه اختیار انسان را محدود به شرایط تلقی می‌کند. لوسین فور استاد برودل برای دور ماندن از اتهام جبرگرایی از مفهوم «امکان‌گرایی جغرافیایی» (geographical possibilism) استفاده می‌کند (Ibid: 160) که به نظر می‌رسد مفهوم مهمی است. به نظر نگارنده اساساً نگاه لایه‌ای به تاریخ امکان توجه به فاکتورهای محیطی و جغرافیایی را در کنار قدرت انتخاب انسان به پژوهش‌گر می‌دهد. می‌توان گفت لایه رویین و سطحی تاریخ جایی است که کنشگران با توجه به امکانات و ظرفیت‌هایی که محیط در اختیار آن‌ها قرار می‌دهد دست به انتخاب می‌زنند، به عنوان نمونه اگر بخواهیم این مسئله را در ارتباط با پژوهش خلدون حسن النقیب که ملهم از برودل است مورد بررسی قرار دهیم باید بگوییم که «نخبگان قبیله‌ای» که النقیب از آن‌ها سخن می‌گوید در نهایت و در رویین‌ترین لایه تاریخ با توجه به محدودیت‌ها انتخاب می‌کنند، انتخاب می‌کنند که کاروان‌های عبوری از بیابان را مورد غارت قرار دهند و یا اینکه از آن‌ها مالیات اخذ کنند. اگر کنشگر قبیله‌ای، غارت را برگزیند ثروتی قابل توجه به‌دست خواهد آورد اما با نا امن شدن راه، امکان عبور کاروان‌های دیگر از این راه کم می‌شود، اما اگر مالیات اخذ کند و امنیت راه را در قبال مبلغی کمتر از آنچه در غارت به‌دست خواهد آورد تأمین کند، عبور کاروان‌های دیگر از این مسیر را تضمین خواهد کرد و درآمدی بادوام‌تر را برای خود رقم

خواهد زد، اینگونه است که نخبگان قبیله‌ای با انتخاب راهبردی خود می‌توانند به چرخه نخبگان قبیله‌ای پیوندند و در رأس یک مشیخه قرار گیرند و یا اینکه از دور خارج شوند. در این مثال که برگرفته از رویکردهای النقیب است می‌بینیم که قدرت انتخاب انسان چقدر می‌تواند در سرنوشت او و حتی قبیله و چه‌بسا برآمدن یک خاندان و یا سقوط یک حکومت مؤثر باشد.

۲.۱۱ بسنده نبودن اسناد

پس از اینکه مهمترین نقد رویکرد آنالی و برودلی را مورد توجه قرار دادیم بهتر است به پژوهش خلدون حسن النقیب بازگردیم. در این باره نیز می‌توان به مقایسه بین پژوهش النقیب و برودل پرداخت. برودل برای اثبات مدعا و نظریه خود و برای سر و شکل دادن به آنچه جهان مدیریتانه‌ای تلقی می‌کند در قالب دو جلد بیش از ۱۷۰۰ صفحه در ترجمه انگلیسی کتاب مطلب، سند، جدول، نمودار و نقشه ارائه کرده‌است (BRAUDEL, 1966). او تلاش کرده تا مخاطب را نسبت به رویکرد خود کاملاً اقناع کند، اما خلدون حسن النقیب تنها در کمتر از ۲۰۰ صفحه در نسخه عربی و ترجمه انگلیسی کتاب خود منظومه تحلیلی‌اش را سامان می‌دهد و به نظر نگارنده کار او در حد یک طرح مسئله باقی می‌ماند. اشاره به تعداد صفحات در این بخش برای نشان دادن میزان تلاش هر یک از دو پژوهشگر برای ارائه اسناد بیشتر در جهت اثبات مدعای خود می‌باشد. النقیب در نبود و یا عدم اشاره کافی به اسناد، دست به دامان جدول تنوع کالاها در دوره عباسی می‌شود تا رونق اقتصادی در منطقه را اثبات کند (النقیب، ۱۹۸۷: ۴۹). با وجود اینکه چنین نگاه‌هایی را می‌توان نگاه‌هایی خلاقانه توصیف کرد، اما به نظر می‌رسد مخاطب به دلیل جنس تئوری مورد استفاده النقیب، برای فهم بیشتر موضوع نیاز به توصیفات عینی‌تری دارد که به مدد اسناد بیشتر حاصل می‌شود. در حالی که برودل در جای‌جای پژوهش خود با استفاده از اسناد، نقشه‌هایی جزئی در اختیار مخاطب قرار می‌دهد، اما خلدون حسن النقیب در تمام پژوهش خود تنها از یک نقشه استفاده می‌کند (همان: ۳۱)، نقشه‌ای که توضیحات زیادی نیز درباره راه‌های پر پیچ و خم آن داده نمی‌شود. با توجه به اینکه کریدورها و مسیرها و شهرهای تجاری و ترانزیتی از مهمترین عناصر رویکرد النقیب می‌باشند، اما به نظر می‌رسد برای اثبات مدعا و نظریه النقیب نیاز بود که بیشتر از آنچه در کتاب وجود دارد به آن‌ها پرداخته می‌شد. در این بین به نظر می‌رسد رویکرد النقیب در حد طرح مسئله باقی

می‌ماند، طرحی که قرار بود النقیب در پژوهش‌های بعدی به محک بزند، که به نظر نمی‌رسد به انجام رسیده باشد.

البته نباید از نظر دور داشت که النقیب با توجه به نگاهی که به مکتب آنال دارد، رویکرد خود را در نقد نگاه سندگرا در ابتدای پژوهش نیز نشان داده بود (همان: ۲۰). اما باید توجه داشت که انتقاد به نگاه سندگرا نباید منجر به نادیده گرفتن اسناد شود. شاید نقطه عزیمت النقیب یعنی علوم سیاسی به چنین رویکردی دامن زده باشد. باید گفت نگاه انتقادی نسبت به رویکرد سندگرا در میان اصحاب مکتب آنال و به ویژه برودل باعث نشده تا اصحاب این رویکرد از اسناد بهره نبرند. این مسئله را به خوبی می‌توان در پژوهش برودل دید.

از سویی برودل پژوهش سترگ خود را به دوره فیلیپ دوم اختصاص داده است، اما خلدون حسن النقیب پژوهش خود را تا دوره معاصر ادامه می‌دهد و از نظر زمانی دوره‌ای طولانی‌تر را مد نظر دارد. او رویکرد آنالی خود را به عنوان بستری برای سامان دادن به نظریه «دولت تسلطی» در نظر می‌گیرد. به نظر می‌رسد که النقیب برای این مسئله نیز نیازمند کاری مضاعف بود.

۳.۱۱ نگاه ایدئولوژیک

خلدون حسن النقیب در ابتدای کتاب خود، برخورداری از یک نگاه ایدئولوژیک را نفی می‌کند (همان: ۲۷). با اینکه می‌توان تا حدی این سخن او را پذیرفت اما نمی‌توان نگاه او را به کلی عاری از نگاه‌های ایدئولوژیک تلقی کرد.

جدای از اینکه النقیب از واژه خلیج عربی استفاده می‌کند که البته در آن روزگار به دلیل فراگیری در کشورهای عربی دیگر یک واژه ایدئولوژیک تلقی نمی‌شد، می‌توان گفت یک ناسیونالیست پیش‌رو بود. خیرالدین حسیب مدیر مرکز دراسات الوحده العربیه و رئیس طرح، یک ناسیونالیست میانه‌روی عراقی بود. مرکز دراسات الوحده العربیه نیز که پژوهش النقیب را منتشر کرده، مرکزی با نگاه‌های ناسیونالیسم عربی است که سخن از آن مجالی دیگر می‌طلبد.

النقیب در این کتاب در مقام یک روشنفکر ناسیونالیست عرب، نقدهایی جدی و شدید را نثار کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس می‌کند و به دلیل این کتاب در کویت زندانی هم می‌شود (روزنامه السفیر، ۲۰۱۱: ۱۸).

جدای از این مسئله، تأکید النقیب بر روی شبه جزیره عربستان به عنوان یک مرکز تجاری پویا و البته همانطور که پیش از این نیز گفته شد عدم استناد کافی در این باره خود می‌تواند

برآمده از گونه‌ای عرب‌گرایی باشد. درواقع حضور النقیب در شبه جزیره عربستان به او زاویه دید ویژه‌ای می‌دهد که می‌توان گفت در آن شبه جزیره عربستان در مرکز قرار می‌گیرد. اگر کسی نقطه عزیمت خود را مثلاً ایران و یا حتی خود خلیج فارس و نه شبه جزیره عربستان قرار دهد شاید مسئله را به گونه‌ای دیگر ببیند. می‌توان گفت النقیب سخن‌چندانی درباره سواحل شمالی خلیج فارس به میان نیاورده‌است، با اینکه مدعی بررسی کل خلیج فارس می‌باشد.

از طرف دیگر النقیب گاهی در جزئیات سخنانی شگفت دارد که می‌تواند برآمده از خاستگاه فرهنگی و ایدئولوژیک او باشد. بسیار شگفت است که النقیب شیعه شدن مردم جنوب عراق و بخشی از کویت و بحرین و احساء را به دلیل قدرت گرفتن رضا شاه و شکست شیخ خزعل و مهاجرت اعراب ایران در دوره معاصر تلقی می‌کند (همان: ۱۱۴) در حالی که شیعه شدن این مناطق بسیار پیش از این اتفاق افتاده است، و البته هر یک از مناطقی که النقیب درباره شیعه شدنشان در این فقره سخن می‌گوید متفاوت از دیگر مناطق به تشیع روی آورده‌اند. به عنوان نمونه پیدایش تشیع در میان عشایر جنوب عراق چند قرن پیش از ظهور رضاشاه اتفاق افتاده‌است (نقاش، ۱۹۹۶: ۳۱ و...). از طرفی ظهور تشیع در منطقه احسا و قطیف بسیار قدیم‌تر از دوره معاصر است. شیعیان منطقه احسا و قطیف پیدایش تشیع در این منطقه را به دوره ظهور پیامبر اسلام (ص) بر می‌گردانند و منتقدان سعودی ایشان هم ظهور تشیع را در دوره قرامطه می‌دانند. درواقع تشکیک در قدمت تشیع در احسا و قطیف خود برآمده از خاستگاه‌های قوم‌گرایانه می‌باشد (وٹوقی، ۲۰۱۲: ۲۶۶) که گویا النقیب نیز تحت تأثیر همین رویکرد قرار گرفته‌است.

از سویی بدبینی کامل النقیب نسبت به جریان‌های اسلام‌گرا (النقیب، ۱۹۸۷: ۱۷۶) یکی دیگر از رویکردهایی است که می‌توان آن را یک رویکرد ایدئولوژیک و برآمده از رویکرد انتقادی قوم‌گرایان نسبت به اسلام‌گرایان تلقی کرد، که البته بحث از آن مجال بیشتر می‌طلبد.

۱۲. نتیجه‌گیری

در پایان این پژوهش باید گفت که خلدون حسن النقیب در عرصه خلیج‌فارس‌شناسی اثری جدی و بحث‌برانگیز ارائه کرده‌است. اثری برگرفته از نگاه‌های مکتب آنال که البته نه این اثر و نه نویسنده هیچکدام در میان پژوهشگران ایرانی شناخته شده نیستند.

خلدون حسن النقیب تلاش می‌کند با استفاده از نگاه لایه‌ای به تاریخ مفهوم وضعیت طبیعی خود را از جهان - اقتصاد برودل وام گیرد. وی تلاش می‌کند ساختار تاریخی خود و یا تاریخ بلند مدت خود را به ساده‌ترین روابط انسانی ارجاع دهد. النقیب در نهایت به تجارت مضاربه‌ای به عنوان هسته ساختار تاریخی خود می‌رسد، و مفهوم چرخه نخبگان قبیله‌ای را بر اساس تجارت مضاربه‌ای و ترکیب آن با مناسبات قبیله‌ای ارائه می‌کند. وی در ادامه به محدودیت‌های ترکیب تجارت مضاربه‌ای و چرخه نخبگان قبیله‌ای یعنی همان وضعیت طبیعی حیات اقتصادی می‌پردازد و در ادامه برای توضیح بهتر نگاه خود قاب تصویر خود را وسیع‌تر می‌گیرد تا تحولات تاریخی در دوره جدید و آستانه تغییر تاریخ بلند مدت را بهتر توضیح دهد. وی از رهگذر مفهوم دولت تسلطی که در نوشته‌های دیگرش بیشتر به آن می‌پردازد جنس حکومت‌های حاشیه جنوبی خلیج فارس را توضیح می‌دهد. در این بین جبرگرایی حاکم بر نظریه نقیب، بسنده نبودن اسناد مورد استفاده و نگاه ایدئولوژیک برخی از زوایایی است که می‌توان از آن‌ها نگاه خلدون حسن النقیب را مورد انتقاد قرار داد.

به نظر می‌رسد که طرح خلدون حسن النقیب می‌تواند در کنار طرح‌های دیگری که درباره تاریخ و سیاست در سواحل خلیج فارس وجود دارند، به ویژه طرح‌هایی که از سواحل شمالی خلیج فارس به این پهنه نیلگون نگاه می‌اندازند تکمیل و حک و اصلاح شود. پیش از این گفته شد که اثر النقیب در حد طرح مسئله باقی می‌ماند، طرح مسئله‌ای که می‌تواند برای پژوهش‌گران الهام‌بخش باشد. پژوهش‌گرانی که به طور جدی طرح النقیب را به محک حوادث و روایت‌ها و اسناد تاریخ گذاشته و بتوانند نگاه او را حک و اصلاح و کاستی‌های نگاه او را جبران کنند.

پی‌نوشت

۱. آوردن کالا از بادیه به سوی سواحل و مبادله کالا از سوی بدویان با کالاهای شهرهای ساحلی را مسابله گویند.

کتاب‌نامه

النقیب، خلدون حسن (۱۹۸۷). *المجتمع والدولة في الخليج والجزيرة العربية: منظور مختلف*. مرکز دراسات الوحدة العربية.

- ابراهیم‌زاده اصفهانی، منصوره (۱۴۰۰)، کارکرد سفره‌های طریقت‌های صوفیه در بنادر و جزایر خلیج فارس (از قرن هفتم تا دهم هجری)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، گروه تاریخ دانشگاه تهران.
- برودیل، فرنان (۱۹۹۳)، *المتوسط والعالم المتوسطی*، ترجمه: مروان ابی سمرا، بیروت، دار المنتخب العربی.
- پرگاری، صالح، پروین، نارد، سلیمانی‌یان، مسلم، امینی، زلیخا (۱۳۹۱)، «مکتب آنال، جامعیت فکری مورخ یا دترمینیسم محیطی»، *دوفصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ نگری* تاریخ نگاری دانشگاه الزهراء، سال بیست و دوم، شماره ۱۰.
- السفیر (۲۰۱۱-۲۰۰۶)، «ندوة تکریمية للمفکر الراحل خلدون النقیب لماذا تبریر الدولة البولیسية والأصولیات الرجعية؟!»، ش ۱۹۱۶.
- عقیل، مصطفی (۱۳۹۱)، *رقابت بین المللی در خلیج فارس (۱۷۶۲-۱۶۲۲)*، ترجمه: یاسر قزوینی حائری، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- قزوینی حائری، یاسر، (۱۳۹۲)، *نگاهی به الگوهای تاریخ‌نویسی سعودی، فصلنامه علمی پژوهش‌های علوم تاریخی*، دوره ۵ شماره ۱.
- کهلر، بندیکت (۱۴۰۲)، *صدر اسلام و زایش سرمایه‌داری*، ترجمه: جعفر خیرخواهان و محمد ماشین چیان، تهران، نشر نی.
- کوزلک، راینهارت (۱۴۰۱)، *تاریخ مفهومی بنیان‌های نوین نظریه تاریخ*، ترجمه: عیسی عبدی، تهران، انتشارات فرهامه.
- المركز العربی للابحاث ودراسة السياسات (۲۰۲۵)، *خلدون النقیب العلوم الاجتماعية النقدية فی سیاقها العربی والخلیجی، الدوحة، قطر*.
- نقاش، اسحاق (۱۹۹۶)، *شیعة العراق*، ترجمه: عبدالاله النعیمی، دار المدى للثقافة و النشر، سوريا، دمشق.
- وثوقی، محمد باقر، قزوینی حائری، یاسر (۲۰۱۲)، «التناص فی الكتابة المعاصرة لتاریخ الشیعة فی المملكة العربیة السعودیة»، *مجلة جامعة أهل البيت، السنة الاولى، العدد ۱۳*.

BRAUDEL, FERNAND (1966) *The Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. I, vol. II, Translated from the French by Sian Reynolds, HARPER & ROW, PUBLISHERS, NEW YORK, EVANSTON, SAN FRANCISCO, LONDON

Clark, Stuart (1999) *THE ANNALES SCHOOL, Critical Assessments*, VOLUME III, Fernand Braudel, Routledge, London

Crone, Patricia (2015) *Meccan Trade and the Rise of Islam*, gorgias press, first pub. In: 1987

Gene W. Heck (2006) *Charlemagne, Muhammad and the Arab Roots of Capitalism*, Walter de Gruyter. Berlin. New York

Pepe, Jacopo Maria (2018) *Beyond Energy: Trade and Transport in a Reconnecting Eurasia*, Springer VS, Berlin